

UDK 738:688. 932(497. 6 Doboj)

Izvorni znanstveni rad

ALEKSANDAR JAŠAREVIĆ

Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju

Abstrakt: U članku se obrađuju nalazi keramičkih lula za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju. Najveći broj lula za duvan dolazi s arheoloških iskopavanja dobojske i dobojske tvrđave. Raznovrsni tipovi lula mogu se datovati od 17. vijeka do kraja 19. vijeka. Svi pronađeni primjerci pripadaju *istočnom* ili *mediteranskom tipu* lula i sastoje se od habsburških i osmanskih proizvoda. Lule istočnog tipa rađene su u dvodjelnim kalupima i bogato dekorisane. Ova nova navika pušenja, uglavnom praktikovana među vojnicima, brzo je postala široko rasprostranjena ovisnost.

Ključne riječi: Keramičke lule, duvan, Doboj, Dobor, istočni ili mediteranski tip

Abstract: The article deals with finds of clay tobacco pipes from the archaeological collection of the Museum in Doboj. The largest number of clay tobacco pipes comes from archaeological excavations of Dobor and Doboj fortress. Various types of pipe can be dated from the late 17th century to the late 19th century. All found pipes belonging to the *eastern* or *Mediterranean* type and consists of Habsburg and Ottoman production. Pipes of the eastern type were made in a two-part mold with rich decoration. This new habit of smoking, mainly practiced in the military environment but soon having become a widely spread vice.

Key words: clay pipes, tobacco, Doboj, Dobor, eastern or Mediterranean type

Uvod

Bosna i Hercegovina jedna je od rijetkih zemalja u okruženju koja nema urađenu posebnu arheološku studiju koja se bavi problematikom keramičkih lula. Iako spadaju u jedan od najčešćih nalaza koji se sreće prilikom arheoloških iskopavanja, posebno prilikom iskopavanja utvrđenja i urbanih gradskih cjelina, međutim kao i sav arheološki materijal iz perioda poslije srednjeg vijeka odbačen je ili zanemaren. Sporadično se navode nalazi lula, ali po pravilu bez konteksa ili u vezi sa pratećim postsrednjovjekovnim materijalom.¹

Biljka *tobacco*, odnosno duvan, izvorno rasla je samo na američkom kontinentu. Poslije kolonizacije kontinenta, postepeno počinje širenje kulture pušenja duvana i u

¹ Bekić 1999/2000, 249; Гачић 2008, 8; Bikić 2003, 80; Gusar 2008, 135.

Evropi.² Duvan dospijeva u Europu godine 1558. , a donosi ga Francisco Fernandez po nalogu Filipa II. Jean Nicot, francuski ambasador u Portugalu po kojem je ova biljka i dobila ime *Nicotiana*, šalje sjemenje duvana kraljici Katarini de Medici, kao lijek za migrenu. Iz Francuske i Portugala duvan se prenosi u Španiju (1559.), a zatim u Englesku (1565.). U prvoj polovini 17. vijeka duvan dospijeva u njemačke zemlje te prostor današnje Austriju i Mađarsku.³ Prvi evropski nasadi duvana nastali su u Holandiji (1615.) i Portugalu (1658.). Tokom prve polovine 17. vijeka portugalski kolonizatori uveli su tradiciju konzumiranja duvan u Persiju, a zatim i na teritoriju Osmanskog carstva.⁴

Prve evropske lule počele su se proizvoditi u Engleskoj oko 1570. godine. Do početka 17. vijeka lule se javljaju u većini evropskih trgovačkih središta.⁵ U početku je duvan gajen gotovo isključivo kao lijekovita biljka, a prve profite su uzimali preduzimljivi apotekari. Tek od kraja 16. vijeka, u Zapadnoj Evropi oko pola vijeka prije pojave kafe, počelo je masovno uživanje u pušenju.⁶ U 17. vijeku najveću grupu pušača činili su vojnici. Omiljeni način konzumiranja bilo je pušenje preko lule, najprije prihvaćeno od visokog društva.⁷ Mada se ime Sir Walter Raleigh vezuje za popularizaciju pušenja lule u Evropi, moda pušenja je tada imala mnogo pristalica na francuskom dvoru i u salonima istaknutih ličnosti, ali i u lučkim kafanama. Od sredine 17. vijeka navika pušenja raširila se među svim društvenim slojevima, ali je uglavnom bila privilegija muškaraca, mada je među pušačima bilo i žena.⁸

Keramičke lule spadaju u grupu predmeta koje su na široki prostor jugoistočne Evrope počele da se upotrebljavaju u periodu poslije osmanskih osvajanja i širenja njihovih navika i običaja.⁹ Prve precizne vijesti o pojavi duvana u Osmanskom carstvu donosi hroničar İbrahim Peçevi (Ibrahim Alajbegović Pečevija) oko 1640. godine. On tvrdi da je duvan 1600/1601. godine donešen od strane "engleskih nevjernih", koji su ga nudili "kao lijek protiv nekih bolesti vlage".¹⁰ Poznato je da već 1604. godine u Sofiji osnovan esnaf proizvođača lula.¹¹ U Osmanskom carstvu i Persiji nije bilo nikakvih prepreka da žena uživa u duvanu jednako kao i muškarac, osim što to nije smjela da čini u javnosti. Nasuprot tome, u Zapadnoj Evropi se ustalilo mišljenje da pušenje lule nimalo ne pristoji jednoj dami.¹²

² Bekić 1999/2000, 249; Brković, Petričević 2013, 6.

³ Milošević, Topić 2011, 298; Гачић 2008, 8; Bekić 1999/2000, 249.

⁴ Корецзны, Dincă 2012, 167; Гачић 2011, 13.

⁵ Bekić 1999/2000, 250; Gusar 2008, 136.

⁶ Фотић 2005, 267.

⁷ Корецзны, Dincă 2012, 168.

⁸ Гачић 2011, 14.

⁹ Корецзны, Dincă 2012, 167.

¹⁰ Фотић 2005, 268.

¹¹ Gusar 2008, 136; Brusić 1986/87, 479; Milošević, Topić 2011, 300; Stančeva, 1975/76.

¹² Фотић 2005, 292.

Upotreba duvana imala je nesagledive posljedice na društveni, ekonomski i politički život kako Zapadne Evrope tako i Bliskog Istoka. U početku upotreba duvana naišla je na jak otpor od strane religijskih i svijetovnih autoriteta u cijeloj Evropi; ne toliko zbog štetnosti duvana po zdravlje već zbog tendencija da se poremete dotadašnje ustaljene društve norme ponašanja.¹³

Zabrana pušenja u Osmanskom carstvu 17. vijeka obrazlagala se time da je konzumiranje duvana nezdravo i protivno islamu, a u Carigradu se posebno napominjalo da je pušenje opasno jer postoji mogućnost izazivanja požara.¹⁴ Uprkos raznim prohibicijama upotreba duvana uzela je širokog maha i postala jedna od omiljenih razonoda i ovisnosti tokom 17. i 18. vijeka,¹⁵ a njeno oporezivanje pokazalo se kao unosan izvor zarade.

Na teritoriji Osmanskog carstva duvan se uzgajao u Makedoniji, sjevernoj Siriji i Anatoliji. Proizvodnja duvana tokom 18. vijeka toliko je porasla da je njegova cijena tri puta manja nego na početku vijeka. Duvan postaje dostupniji od kafe koja je ušla u upotrebu znatno ranije.¹⁶ Domicijelno stanovništvo na Balkanu preuzelo je terminogiju za duvan iz otomanskog vokabulara (čibuk, kamiš, lula, burmut, duvankesa).¹⁷ Na ugarskoj teritoriji zbog uticaja i sa zapada i s istoka pojavljuje se i dvostruka terminologija za duvan – *tubak/dohany*.¹⁸

Iako se proizvodnja keramičkih lula razvila iz grnačarstva, posmatrana je kao posebna grana zanata kojim su se bavile luladžije ili čibugdžije. Zbog finoće izrade smatra se jednim vidom primjenjene umjetnosti, koji podsjeća na zlatarstvo, a zahtjeva veliko umjeće majstora da oblik prilagodi funkciji i da na maloj površini razvije bogatu dekoraciju koja će odgovarati obliku. Pomoću dekoracije izvedene u kalupu dobijali su se reljefni motivi na luli, ali pošto to često nije bilo dovoljno, lula je naknadno ukrašavana. Na jednoj luli mogu se primjetiti nekoliko tehnika ukrašavanja: urezivanje, utiskivanje točkićem ili pak ukrasi izvedeni pečatima.¹⁹

Nakon prve faze širenja razvila su se dva osnovna tipa lula – one sa čašicom kraćom od tulca i obratno. Lule tzv. *zapadnog tipa* uglavnom se javljaju sa malom čašicom

¹³ Fotić 2011, 89-90; Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 303; Brusić 1986/87, 474.

¹⁴ Gusar 2008, 137; Robinson 1985, 151; Видосављевић 2011, 93. Godine 1633. , sultan Murat IV zabranio je, zbog nekoliko požara u Carigradu, pušenje pod prijetnjom smrtne kazne. Međutim, pušenju se nije moglo stati na kraj, pa je već 1646. godine sultan Ibrahim ukinuo kazne za pušače (Bekić 1999/2000, 253).

¹⁵ Коpeczny, Dincă 2012, 167.

¹⁶ Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 304.

¹⁷ Fotić 2011, 96.

¹⁸ Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 305.

¹⁹ Гачић 2008, 9; Гачић 2010, 94. Iako su lule lokalno proizvođene, nesumnjivo da su postojali neki univerzalni modeli u dekoraciji i obliku koje su se širili na prostranom Osmanskom carstvu. Moćuće da su uzori u dekoraciji na lulama imali porijeklo u metalu, prije nego li u keramici (Simpson 2008, 445).

i dugim tulcem, za razliku od *istočnih* ili *mediteranskih tipova* sa većom čašicom i kraćim tulcem.²⁰ Raširenost i popularnost pušenja kao posljedicu ima nastanak manjih lokalnih radionica koje su razvile i posebne tipove koji su zadovoljavali ukuse svojih kupaca.²¹

Osmanske lule pripadaju grupi istočnih tipova i rađene su u kalupima. Glina od koje su se proizvodile lule u najvećoj mjeri bila je kvalitetna i čista. Utiskivala se u dvodjelni kalup od mekog kamena, olova ili tvrdog drveta.²² Postoji veliko bogatstvo tipova i podtipova.²³ Greben ispod čašice je gotovo redovito naglašen ili još dodatno omeđen utisnutim ukrasom. Uglavnom su bogato ukrašene. Ukrasi oponašaju biljne, ali i geometrijske motive, koji proizlaze iz samog kalupa ili su naknadno utiskivani u još svježju glinu raznim alatima ili pečatima. Osmanske lule bile su ukrašenije od evropskih. Jer osim što su služile za konzumaciju imale su i dekorativnu ulogu.²⁴ Na mnogim lulama nalaze se tragovi crvene boje ili premaza od crvene gline. Tokom 18. vijeka na tipove osmanskih lula počinju da se javljaju i oznake koje su bile aplicirane ili ugravirane. Čitanje pečata je često otežana s obzirom na njihovu veličinu. Pisane su najčešće arapskim pismom, ali prilagođene turskim imenima, što još više otežava iščitavanje.²⁵ Obruč tulca takođe je različito modelovan. Može imati zadebljani turbanasti oblik, zvjezdasto profilisan, prstenast, ravno završen, ukrašen vodoravnim ili spiralnim facetama.²⁶

Nakon ukrašavanja i sušenja lule su se pekle u prilagođenim uslovima u zavisnosti o tome jesu li se htjeli postići crveni ili tamni tonovi. Katkad se dodavao i glazurni premaz.²⁷ Poslije pečenja u tuljac lule stavljala se duga cijev za duvanje ili kamiš, koja se završavala usnikom ili takumom. U većini slučajeva kamiš je izrađivan od organskog materijala pa se nije sačuvao u arheološkom kontekstu. Kamiš se izrađivao od drveta ili trske. Za njihovu se izradu najčešće koristilo drvo višnje ili jasmína, koje se ponekad dodatno ukrašavalo biserima, svilom ili plemenitim metalima. Dužina kamiša na ovom tipu lula varira, od 1 do čak 4 m. Posljednji dio lule čini usnik (takum), koji se izrađivao od keramike, ćilibara, korala ili poludragoga kamenja.²⁸

²⁰ Bekić 1999/2000, 250; Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 305; Gusar 2008, 137; Milošević, Topić 2011, 299; Гачић 2010, 95.

²¹ Bekić 1999/2000, 251.

²² Milošević, Topić 2011, 300.

²³ Po nekad nije moguće naći paralele za određene primjerke lula zbog njihove regionalne varijabilnosti, to se posebno donosi na period 17. -18. vijeka (Kovács 2004, 127).

²⁴ Milošević, Topić 2011, 300; Gusar 2008, 137.

²⁵ Vincenz 2013, 71; Bekić 1999/2000, 256; Milošević, Topić 2011, 301.

²⁶ Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 309.

²⁷ Milošević, Topić 2011, 300.

²⁸ Gusar 2008, 137; Фотић 2005, 298; Brusić 1986/87, 479; Milošević, Topić 2011, 299; Vincenz 2013, 71; Гачић 2008, 8.

Kvalitet takuma određivao je cijenu kamiša. Ponekad je upotrebljavan kratak kamiš, mada rijetko. Najčešće se upotrebljavao dugi kamiš, prepoznatljiv na mnogim savremenim likovnim prikazima, prosječne dužine oko metar i pol. Pušilo se tako što se lula oslanjala o pod.²⁹ Lule izrađivane tokom 17. vijeka imale su kuglastučašicu malih dimenzija. Načinjene su od pročišćene, većinom svijetle gline u sivim i oker tonovima. Ukrašene su rozetama, geometrijskim i rebrastim motivima. Od geometrijskih motiva najzastupljenije su usporedne linije, mrežasti motiv, cik-cak linije, rombovi i dr.³⁰ U 18. i 19. vijeku lule turskog tipa u većoj su mjeri izrađivane od gline crvenkaste boje. Vanjska strana je uglačana i kod većine primjeraka premazana. Posebno se ističu lule premazane posebnom glinom, zvanom proljetna ruža (tur. *gülbahar*). Osim lula s kuglastom čašicom koriste se i lule s čašicom u obliku diska te čašicom u obliku cvijeta, ljiljana. Povećava se i količina vegetabilnih motiva na lulama.³¹

Drugi tip mediteranskih ili istočnih lula čine proizvodi iz habsburških radionica, a najpoznatije izrađivale su se u Schemnitzu u Slovačkoj. Grad se nalazio u sastavu široke vojne granice koja je štitila Hazburško carstvo od osmanskih provala tokom 17. i 18. vijeka.³² Proizvodnja lula u Schemnitzu započeta je krajem 18. vijeka. Lule ove radionice rađene su od gline veoma dobrog kvaliteta. Osnovna sirovina je bila mješavina masne bijele i crvene gline. Bijela glina daje čvrstinu, a crvena visok sjaj.³³ Čašice su im poligonalnog presjeka, greben je izveden u obliku lista ili školjke, dok je tuljac naglašen prstenom. Po pravilu ove lule nose pravougaone pečate sa natpisima, dok se s druge strane redovito nalaze mali kružni pečati ispunjeni grbom.³⁴ Sa prostora Bosne i Hercegovine je za sada poznata samo majstorska radionica Honig iz Schemnitza.³⁵ Radionicu Hönig osnovao je Anton Hönig, dok se istom djelatnošću bavio i njegov sin Mihaly. Ono što ih ističe je visok kvalitet, u najvećem broj greben je bio u obliku školjke sa cilindričnim ili oktogonalnim pečatnim poljem u kojem je ispisano ime majstora.³⁶ Odlična reputacija lula iz Schemnitza bila je razlog što su ostale habsburške radionice počele imitirati modele radionica poput Honinga ili Schmidta.³⁷

²⁹ Fotić 2005, 298.

³⁰ Brković, Petričević 2013, 21.

³¹ Brković, Petričević 2013, 22.

³² Bekić 1999/2000, 252; Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 306; Gusar 2008, 139; Гачић 2011, 33; Milošević, Topić 2012, 260.

³³ Гачић 2008, 14.

³⁴ Milošević, Topić 2011, 315.

³⁵ Bekić 1999/2000, 265,

³⁶ Bielich, Čurný 2009, 345-346. Veći broj autora pogrešno čita natpis kao KÖNIG.

³⁷ Bielich, Čurný 2009, 348.

Poznato lularsko središte bio je i Debrecen, istočno od Budimpešte.³⁸ U Debrecenu grnčari nakon dobijanja privilegija za proizvodnju, prave lule već od 17. vijeka. Većina njih u 18. vijeku prelazi sa izrade posuđa na izradu lula, a krajem vijeka je zabilježeno da prave lule izuzetnog kvaliteta. Broj lulara je bio veliki da osnivaju svoj esnaf, već 1798. godine zabilježen je broj od 138 majstora koji su proizveli oko 10 miliona lula. Lule su proizvođene kako za domaće tako i za strano tržište.³⁹

Posebnu grupu čine i tzv. *tursko-mađarskih* lula koje su razvile krajem 18. i početkom 19. vijeka, kada su u pograničnim regijama Mađarske počele da proizvode lule koje su imitirale oblike zapadnih lula, pri čemu je uticaj sa Istoka bio veći, posebno u dekoraciji.⁴⁰

Arheološki kontekst nalaza

U okviru ove studije ukupno je analizirano 46 keramičkih lula s 5 lokaliteta. Najveći broj lula dolazi s arheoloških iskopavanja dobovske i dobovske tvrđave, ali uglavnom bez poznatog konteksta nalaza. Ostale lule su slučajni nalazi koji su u Muzej u Doboju dospjele kao pokloni ili su pak otkupljene u proteklih 60 godina. Datovanje lula omogućeno ja na osnovu poznatih analogija i već razrađenih tipologija. Tipološki lule su osjetljive jer su se oblici vremenom mijenjali, prateći modne trendove,⁴¹ ali samim tim mijenjala se tehnologija obrade.

Zbog svoje brojnosti i raznovrsnosti tipologija lula uglavnom je zasnovana na osnovnim morfološkim oblicima: obliku oboda i recipijenta, dužini tulca ili pak karakterističnim ornamentima.⁴² Takođe prema mjestu proizvodnje lule možemo posmatrati kao one domaće proizvodnje u okvirima granica Osmanskog carstva, karakteristične po svojim brojnim i raznovrsnim oblicima, i one importovane iz habsburških radionica. Sve lule pripadaju istočnom ili mediteranskom tipu lula kakve se javljaju od 17. do kraja 19. vijeka. Robinson među osmanskim lulama pravi tri grupe: lule sa zaobljenim recipijentom (Tab. I/5, 15, Tab. II/46), lule s pločastom bazom (Tab. I/6, 9) i oblika ljiljana (Tab. I/3). Lule sa recipijentom u obliku ljiljana pripadaju najkasnijem razdoblju, javljaju se od sredine 19. vijeka,⁴³ dok su ostali oblici poznati još od 17. vijeka.⁴⁴

³⁸ Bekić 1999/2000, 252; Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 306.

³⁹ Гачић 2008, 14.

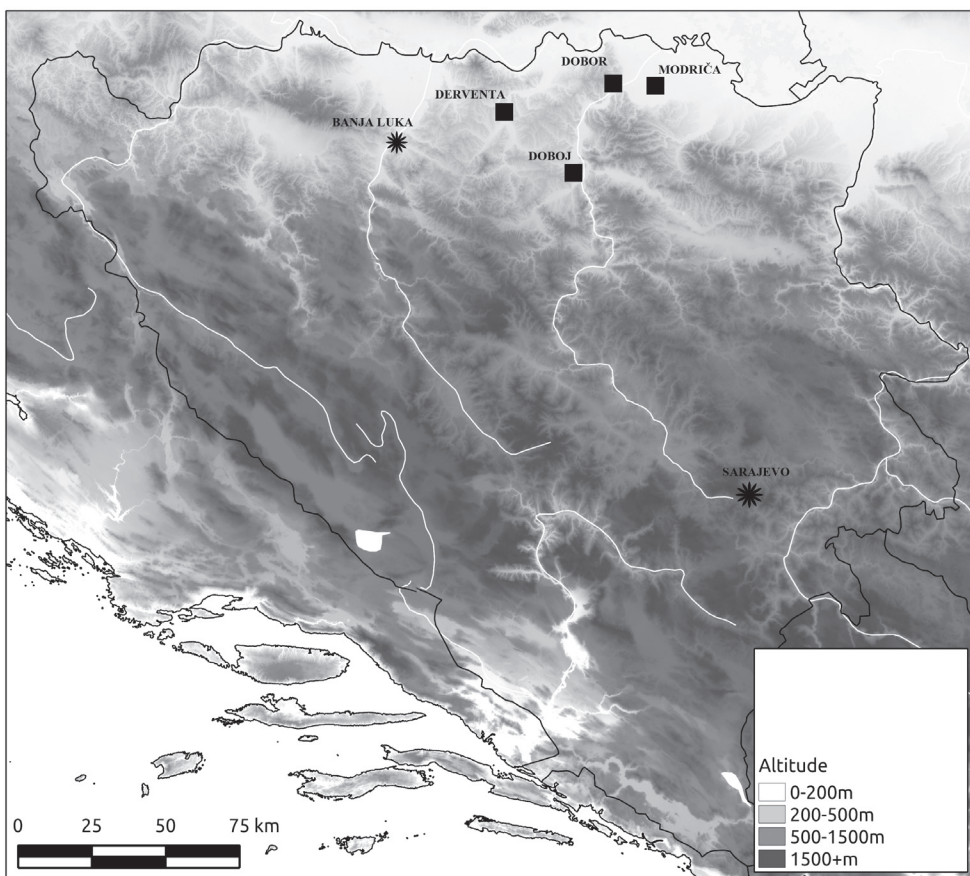
⁴⁰ Гачић 2008, 16.

⁴¹ Robinson 1985, 152.

⁴² Bikić 2003, 80.

⁴³ Gelichi 2013, 14.

⁴⁴ Robinson 1985, 163.

Slika 1. Distribucija lula iz Muzeja u Doboju

Prvi primjerci lula potiču s arheoloških iskopavanja tvrđave Dobor. Ukupno tri primjerka pronađena su tokom iskopavanja 1961. godine na prostoru centralnog dvorišta.⁴⁵ S kasnijih sistematskih arheoloških iskopavanja izvršenih tokom 1969.-1973. godine potiču četiri primjerka, ali bez konteksta nalaza.

Dobor kao strateško utvrđenje igrao je značajnu ulogu tokom 16. i 17. vijeka u okviru sjevernih granica Bosanskog pašaluka kao dio Vrandučke kapetanije. Tvrđava je prvi put napuštena poslije Petrovaradinske bitke 1716. godine.⁴⁶ Austrijanci su tvrđavu temeljito razorili i osmanska vojna posada nije se vraćala sve do 1743. godine.⁴⁷ Poslije sredine 18. vijeka primarnu ulogu preuzima tvrđava u Derventi.⁴⁸

⁴⁵ Rezultati arheoloških iskopavanja nisu publikovani.

⁴⁶ Bojanovski 1981, 28; Јашаревић 2015, 34; Креševljaković 1953, 22; Truhelka 1904, 74.

⁴⁷ Bosanski namjesnik Mehmed-paša dostavio je bujuruldiju 1742. godine i izdao naredbu tešanjskom kadiji, bosanskim defterdarima i kapetanima tvrđava Vranduk, Tešanj, Maglaj, Doboj i Gradačac da se, umjesto gradnje tvrđave u Staroj Derventi (Derbend-t Ahk), izvrši popravka tvrđave u Doboru (Čar-Drnda 2005, 13-14).

⁴⁸ Креševljaković 1953, 22

Prva tri pronađena primjerka lula predstavljaju i najvažnije nalaze jer su nađeni u zatvorenom arheološkom sloju koji je se može datovati neposredno pred austrijsko razaranje iz 1716. godine.

Za ostale primjerke sa sistematskih arheološki iskopavanja nema dovoljno podataka o mjestu ili kontekstu nalaza što bi uticalo na precizniju dataciju samih nalaza. Lula 8 (Tab. II/42) s utisnutim malim rozetama tipološki odgovara nalazu lule tipa XII/9 s Beogradske tvrđave, koja je datovana u drugu polovinu 17. vijeka.⁴⁹ Lula istog tipa s Magliča datovana je u prelazni period 17-18. vijek,⁵⁰ dok nešto preciznije datovanje donosi nalaz lule iz Baje (Mađarska) oko sredine 17. vijeka.⁵¹ Lula sa turbanom oko usnika i čašicom s okomito modelovanim rebrima (Tab. II/27) također je datovana u 17. vijek i svoje sigurne analogije ima među sinjskim lulama.⁵²

S prostora tvrđave u Derventi u muzejskoj zbirci u Doboju čuva se sedam primjeraka keramičkih lula. Sve lule dobro su očuvane i tipološki raznovrsne. Grupi najranijih lula može se pripisati lula 35 čiju sličnost vidimo sa lulama Beogradske tvrđave, koje su pripisane tipu XII/4. Prema Vesni Bikić ova grupa datuju se u 17. vijek.⁵³ Isto datovanje podržava i nalaz lule pronađene među teretom potonulog broda kod ostrva Bisaga u Kornatima koja se takođe datuje u 17. vijek.⁵⁴ Lula s rozetom (Tab. II/33) ili tzv. "*rosett pipe*" sa derventske tvrđave može se najvjerojatnije datovati s kraja 17. ili 18. vijek,⁵⁵ nešto bliže datovanje u prvu polovinu 18. vijeka donosi Vesna Bikić na osnovu nalaza sa Beogradske tvrđave.⁵⁶ Ranije datovanje u 17. vijek podržava nalaz lule sa rozetom iz Sinja.⁵⁷ Dosta česta dekoracija među osmanskim lulama jeste motiv palmete, koji se javlja i kod jednog primjerka iz Dervente (Tab. I/15). Lula sa motivom palmete odgovara nalazu C93-99 prema Robinsonu i datuje se u 19. vijek.⁵⁸ Keramičke lule istog tipa iz Babadaga datuju od početka druge polovine 18. vijeka do sredine 19. vijeka.⁵⁹

Posebno interesantan primjerak predstavlja lula tzv. tursko-mađarskog tipa (Tab. I/10). U dubokom reljefu formiran je motiv loze sa cvjetovima i pupoljcima, koji se

⁴⁹ Bikić 2003, 82.

⁵⁰ Popović 2012, 168.

⁵¹ Kovács 2006, 294-295.

⁵² Brković, Petričević 2013, 40. sl. 23.

⁵³ Bikić 2003, 81.

⁵⁴ Brusić 1986/87, 483.

⁵⁵ Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 309-310.

⁵⁶ Bikić 2012, 2.

⁵⁷ Brković, Petričević 2013, 38. sl. 20.

⁵⁸ Robinson 1985, 187, Tab. 56.

⁵⁹ Costea, Stănică, Ignat 2007, 338.

granaju od početka tulca, koji je iznimno kratak. Motiv je formiran u kalupu. Oblik i ukras sugeriraju da se radi o varijanti lula koje se mogu datirati u 18. vijek.⁶⁰

Derventska tvrđava dobija na značaju poslije sredine 18. vijeka, a važnost grada je svakako porasla kada je postao sjedište Vrandučke, odnosno Derventske kapetanije 1773. godine.⁶¹ Nije tačno poznato kad je utvrđenje osnovan, ali to je bilo svakako prije 1716. godine. Zbog strateškog položaja bilo je nužno da se izgradi jaka tvrđava, koja je mogla bar donekle da parira habsburškoj brodskoj tvrđavi. Iz osmanskih izvora se zna da je ova tvrđava više puta popravljana (1750. , 1777. i 1778.). Danas nema tragova derventske tvrđave, čije su posljednje ostatke srušile Austro-ugarske vlasti oko 1890. godine.⁶²

Primjerci keramičkih lula iz Doboja otkriveni su na dvije lokaciju. Prva grupa pronađena je na lokalitetu Doboj-čaršija na prostoru današnje džamije Selimije, poznate i kao Gornja džamija. Arheološka istraživanja vršena su tokom 1994. godine na prostoru porušene džamije i dvorišta.⁶³ Ukupno 13 lula, uglavnom fragmentovanih, pronađeno je u arheološkom sloju ispod nivelisanog nanosa iz perioda gradnje džamije 1906-1907. godine.⁶⁴ Tipološki svi nalazi odgovaraju primjercima iz 19. vijeka. Također, sve lule pečene su u crvenim tonovima, sa ili bez crvenog premaza. Kao posebna grupa među fragmentovanim nalazima može se izdvojiti lula s horizontalnim facetama (Tab. I/7) ili tip I prema tipologiji Saura Gelichia.⁶⁵ Njihova produkcija, prema nalazima sa Starog grada Bara, počinje početkom 18. vijeka i traje do kraja 19. vijeka.⁶⁶ Lule s pločastom bazom, kao poseban tip, zastupljene su s tri fragmentovana nalaza (Tab. I/6,9,13). Ovi tipovi lula spadaju u jedan od najmlađih grupa i mahom se datuju kroz čitav 19. vijek. Njihova produkcija široko je rasprostranjena na teritoriji Balkana.⁶⁷ Sauro Gelichi svrstava ih u tip III i datuje od početka 19. vijeka do početka 20. vijeka.⁶⁸ Isto datovanje podržavaju i nalazi lula iz Dubrovnika,⁶⁹ Korinta⁷⁰ i Sinja.⁷¹

⁶⁰ Šiša-Vivek, Filipec 2013/2014, 310.

⁶¹ Kreševljaković, Kapidžić 1957, 208.

⁶² Kreševljaković, Kapidžić 1957, 208.

⁶³ Јанковић 1995, 208-209.

⁶⁴ Јанковић 1995, 208.

⁶⁵ Gelichi 2013, 11; Lule ovoga tipa jako su brojne u periodu prve polovine 19. vijeka, pored lula sa pločastom bazom postaju omiljeni i jako raširen tip. Lule ovoga tipa sa tvrđave u Novom Pazaru pogrešno su datovane u 17. vijek, iako za njih postoje brojne i pouzdane analogije (Видосављевић 2011, 99).

⁶⁶ Gelichi 2013, 11.

⁶⁷ Bikić 2012, 6; Brković, Petričević 2013, 50. sl. 41, 43.

⁶⁸ Gelichi 2013, 12.

⁶⁹ Milošević, Topić 2011, 322.

⁷⁰ Robinson 1985, 188.

⁷¹ Brković, Petričević 2013, 50. sl. 41, 43.

Ono po čemu se ovaj lokalitet ističe od ostalih jesu nalazi usnika ili takuma od kamiša (Tab. I/4,8). Za sada ovu su jedini primjerci koji su poznati s arheoloških lokaliteta i datovani su u 19. vijek, na osnovu ostalog pratećeg materijala u arheološkom sloju.

Posljednja velika grupa keramičkih lula iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju potiče s arheoloških istraživanja dobojske tvrđave. Jedan dio lula potiče sa iskopavanja 1962⁷². i 1972. -1973. godine,⁷³ dok je ostala grupa pronađena prilikom građevinskih radova na tvrđavi tokom 1967. godine.⁷⁴ Riječ je o tipološki i hronološki raznovrsnoj grupi, što nije iznenađujuće s obzirom na kontinuitet i intenzitet boravka na tvrđavi.⁷⁵ Grupi osmanskih lula pripada najveći broj i mogu se datovati od poznog 17. vijeka pa kroz 18. i 19. vijek. Grupi 17. vijeka sigurno se može pripisati primjerak lule s rozetom (Tab. II/29), dok najmlađoj grupi pripadaju primjerci tipa I prema tipologiji Saura Gelichia.⁷⁶ Lula 37. tipološki slična je luli s novopazarske tvrđave, posebno po dekoraciji. Čašica je loptasta i ukrašena koso utisnutim linijama, izvedenim točkicom.⁷⁷ Lula se datuje u 19. vijek.⁷⁸

Ono po čemu ovu zbirku lula izdvaja jeste postojanje većeg broja importovanih primjeraka lule sa teritorije Habsburške monarhije. Importovane lule proizvodi su dvije dobro poznate srednjoevropske majstorske radionice Schemnitz i Anton Partsch.⁷⁹ Jedna importovana lula od tri pripada proizvodu iz Schemnitza, ili je bar rađena po uzoru na proizvode iz radionice Honig.⁸⁰ Najvjerovatnije da dobojski primjerak pripada imitaciji ove čuvena majstorske radionice. Natpis se može čitati kao HÖNIG s W. SCHEMNIT (sl. 3.), dok original radionice glasi HÖNIG Wc. SCHEMNITZ. Lula je slabije očuvana, nedostaju dijelovi recipijenta i tuljac. Lule ovoga tipa proizvodile su se od prve do treće četvrtine 19. vijeka.⁸¹ Analogni primjerci poznati su sa Starog grada Ivaneca, datovani oko 1830. godine,⁸² dok daleko brojnija grupa potiče sa iskopavanja u Dubrovniku.⁸³ Također, jedan imitirani primjerak pronađen je u Sinju. Na sinjskom primjerku slovo Ö nije dobro napisano,

⁷² Kajmaković 1964, 51-60.

⁷³ Vučković 1972, 128-129.

⁷⁴ Arheološki materijal pronađen prilikom kopanja kanala za električne instalacija na tvrđavi.

⁷⁵ Truhelka 1904, 80; Mazalić 1958, 238-239; Kajmaković 1094, 45-47; Jašarević 2015, 52-53.

⁷⁶ Gelichi 2013, 11.

⁷⁷ Видосављевић 2011, 106.

⁷⁸ Видосављевић 2011, 106.

⁷⁹ Brković, Petričević 2013, 25-26.

⁸⁰ Bielich, Čurný 2009, 345-346.

⁸¹ Bielich, Čurný 2009, 345.

⁸² Bekić 1999/2000, 265.

⁸³ Milošević, Topić 2011, 300; Milošević, Topić 2012, 260.

umjesto njega stoji obično O, što kazuje da je riječ o imitaciji, a ne originalu.⁸⁴ U ovaj lularski krug pripadaju i lule iz majstorke radionice Antona Partscha iz Theresienfelda, čija su lule zastupljene s dva primjerka. Na bolje očuvanom primjerku očuvano je pečatno polje s natpisom ANTON PARTSCH (sl. 4.), dok je kod drugog tipa očuvan samo pečat radioci u vidu stilizovanog ljiljana. Joseph i Anton Partsch počeli su svoju produkciju u Pernitzu. Modeli Antona Partcha najbolje su poznati od 1812. godine i bili su proizvedeni do 1850. godine. Po nekad u pečatima se javlja i naziv grada Theresienfeld, koji navodi na zaključak da je i tamo postojala radionica za proizvodnju.⁸⁵ Osim u Austriji pečat ove majstorke radionice korišten je i u Körmenu i Vasváru.⁸⁶

Slika 2. Lula radionice SCHEMNITZ sa dobojske tvrđave

Slika 3. Lula radionice PARTSCH sa dobojske tvrđave

Vojna posada na Dobojskoj tvrđavi nikad nije bila brojna, sve do početka 18. vijeka kada Doboj postaje sjedište kapetanije, što ostaje do 1831. godine.⁸⁷ Upravo u ovom periodu izvršene su i najveće prepravke na tvrđavi koja je dobila izgled modernog artiljerijskog utvrđenja. Doboj je definitivno napuštena kao vojni logor i tvrđava 1851. godine.⁸⁸

Zaključna razmatranja

Relativno velik broj keramičkih lula pronađenih na prostoru utvrđenja možemo tumačiti raširenošću pušenja posebno među vojnom posadom, ali i kratkim trajanjem lula. Zbog načina pušenja, lule oslonjene na zemlju, često su se lomile i zamjenjivane novim u toj mjeri da ni siromašni nisu koristili lule duže od mjesec dana. Analiziranjem lula, prvenstveno, turskog tipa iz zbirke Muzeja u Doboju utvrđeno

⁸⁴ Brković, Petričević 2013, 26.

⁸⁵ Bielich, Čurný 2009, 352; Zoltán 2012, 284.

⁸⁶ Гачић 2011, 34.

⁸⁷ Kajmaković 1964, 45.

⁸⁸ Kajmaković 1964, 46.

je da je najveći broj turskih lula pripada 18. i 19. vijeku. Neznatna zastupljenost lula 17. vijeka može se pripisati slaboj istraženosti tvrđavskih, ali i objekata naseobinskog karaktera, te sakralnih objekata. Počev od druge polovine 19. vijeka dolazi do smanjenja produkcije, a samim tim opada i upotreba keramičkih lula. Sve ovo je u vezi sa napuštanjem osmanske tradicije i otvaranja Bosne novi trendovina u okviru Austro-ugarske monarhije.

Stanje istraženosti kulturnih spomenika iz osmanskog doba daleko je skromnije u poređenju sa ostalim periodima. Iako postoje brojni i raznovrsni arhitektonski ostaci iz ovoga perioda oni nikad nisu posmatrani u arheologiji kao ostaci iz ranijih perioda. Kulturni slojevi nikad nisu publikovani kao zasebne arheološke cjeline, kao i materijal koji je pronađen u njima. Metodološki njihovo istraživanje na prostori- ma tvrđava dosta je upitno, posebno ako se radi o višeslojnim lokalitetima gdje su pažnju istraživača po pravilu privlačili stariji kulturni slojevi. Materijal iz osmanskog perioda posmatra se kao dio postsrednjovjekovnog kruga koji nikad nije budio posebnu pažnju kod istraživača, pa stoga i ne iznenađuje činjenica da danas nemamo posebne studije i rasprave koje se bavi arheološkim materijalom iz osmanskog perioda. U poređenju sa ostalim zemljama u okruženju izgleda da nas očekuje veliki posao u sređivanju materijala koji čeka na obradu iz predmetnog perioda.

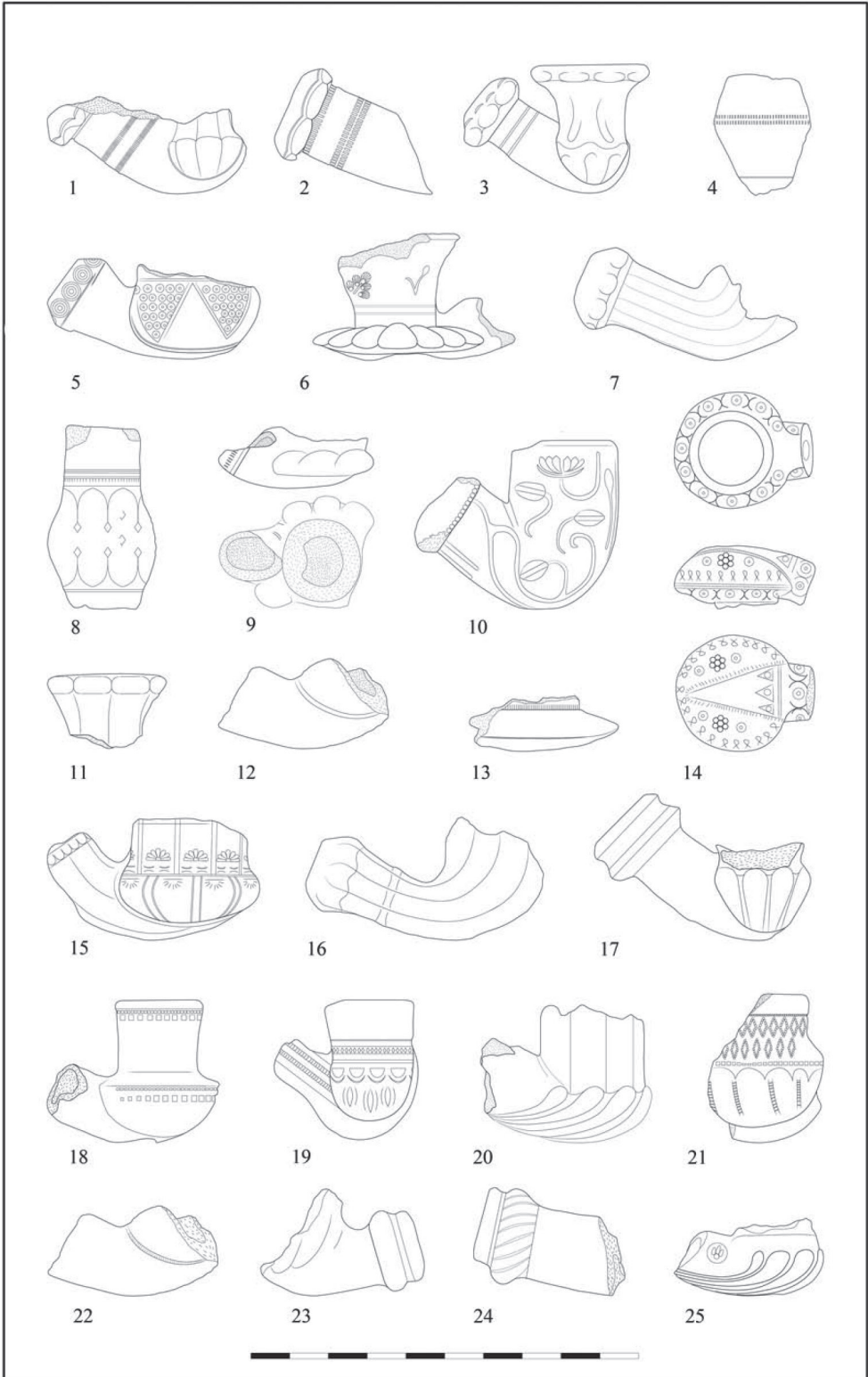

Tabla 1

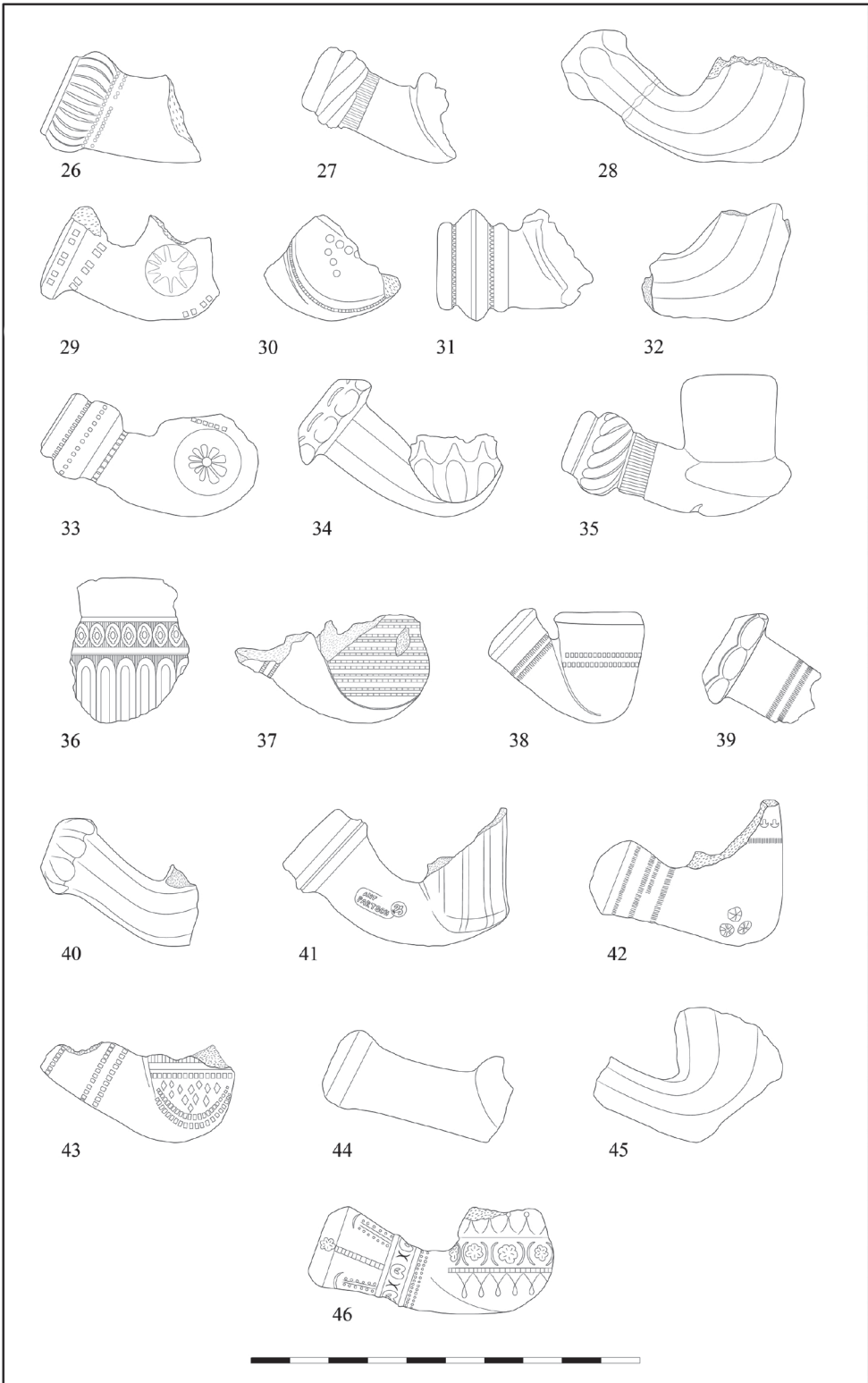

Tabla 2

Katalog

1. Lula loptastog recipijenta, s kratkim tuljcem koji je postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja. Ukras čine šrafirani trouglovi ispunjeni tačkicama. Oko oboda tuljca urezani motivi koncentričnih krugova.

Muzej u Doboju, inv. br. 4891; **Tab. I/5.**

Mjesto nalaza: Nepoznato nalazište

Datovanje: 18-19. vijek

2. Lula cilindričnog oboda s loptastim i narebrenim recipijentom. Tuljac je kratak i postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja. Ukras čine uokvirena pravougangana polja na čašici i obodu s motivom palmete.

Muzej u Doboju, inv. br. 4980; **Tab. I/15.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 19. vijek

3. Lula dužeg cilindričnog oboda i bikoničnog recipijenta. Tuljac je oštećen. Rađena od prečišćene gline, bež boje. Ukras izveden točkićem – radlom na obodu i vrhu recipijenta.

Muzej u Doboju, inv. br. 2237; **Tab. I/18.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 17. vijek

4. Lula dužeg cilindričnog oboda i bikoničnog recipijenta. Tuljac je kratak i postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, bež boje. Tuljca modelovan u obliku turbana.

Muzej u Doboju, inv. br. 4975; **Tab. II/35.**

Mjesto nalaza: Derventa

Datovanje: 17-18. vijek

5. Lula s zaobljenim recipijentom i kratkim tuljcem. Rađena je od prečišćene gline, bež boje. Recipijent ukrašen sa dva kružna medaljona i rozetom. Vrh tuljca prstenasto proširen sa tragovima dekoracije izvedene točkićem – radlom preko tuljca i na recipijentu.

Muzej u Doboju, inv. br. 4977; **Tab. II/33.**

Mjesto nalaza: Derventa

Datovanje: 17-18. vijek

6. Lula s zvonastim recipijentom i profilisanim obodom. Tuljac je kratak i postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, lošijeg

kvaliteta. Ispod profilisanog oboda tuljca urezane su dva paralelna žljeba. Boja pečenja je crvenooker, na površini tragovi crvenog premaza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4967; **Tab. I/3.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

7. Kratka lula s zvonkolikim recipijentom i kratkim tuljcem koji je postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, lošijeg kvaliteta. Ukras izveden točkićem – radlom ispod oboda tuljca i na recipijentu. Boja pečenja je crvena.

Muzej u Doboju, inv. br. 4976; **Tab. II/38.**

Mjesto nalaza: Derventa

Datovanje: 19. vijek

8. Lula cilindričnog oboda i recipijenta koji ima zaobljeno dno, s kratkim tuljcem koji je postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, bijele boje i uglačane površine. Ukras izveden točkićem – radlom nalazi se oko otvora recipijenta i pri vrhu tuljca, sa svake strane utisnute po tri male rozete.

Muzej u Doboju, inv. br. 4971; **Tab. II/42.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 17. vijek

9. Lula loptastog recipijenta, sa najvjerovatnije kratkim tuljcem koji je postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, tamno-crvene boje pečenja. Ukras izveden točkićem – radlom preko cijele površine čašice i ispod oboda tuljca.

Muzej u Doboju, inv. br. 5348; **Tab. II/37.**

Mjesto nalaza: Doboj

Datovanje: 19. vijek

10. Lula s zaobljenim recipijentom. Tuljac je kratak i postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, bež boje. Recipijent ukrašen sa dva kružna medaljona i rozetom. Vrh tuljca prstenasto je proširen sa tragovima žigosanih kvadratićima, isti ornament ispod oboda i na recipijentu.

Muzej u Doboju, inv. br. 4760; **Tab. II/29.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 17-18. vijek

11. Fragment tulca s proširenim i modelovanim obodom. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje. Ukras izveden točkićem – radlom ispod proširenja.

Muzej u Doboju, inv. br. 4966; **Tab. II/39.**

Mjesto nalaza: Dobraj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

12. Lula s najvjerojatnije zaobljenim recipijentom i kratkim tuljcem. Rađena je od prečišćene gline, bež boje. Recipijent ukrašen sa najvjerojatnije dva kružna polja sa rozetom. Vrh tuljca kružno proširen.

Muzej u Doboju, inv. br. 4982; **Tab. I/23.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 17-18. vijek

13. Fragment tulca s modelovanim proširenjem u obliku stilizovanog turbana. Rađena je od prečišćene gline, tamnosive boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 4769; **Tab. I/24.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 18. vijek

14. Fragment tulca s modelovanim proširenjem u obliku stilizovanog turbana. Rađena je od prečišćene gline, bež boje. Ukrašen izveden točkicom – radlom ispod proširenja.

Muzej u Doboju, inv. br. 5396; **Tab. II/27.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 17-18. vijek

15. Lula s pločastom bazom. Ukrašen izveden točkicom – radlom po ivici grebena.

Muzej u Doboju, inv. br. 4961; **Tab. I/13.**

Mjesto nalaza: Dobraj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

16. Lula s pločastom, narebrenom, bazom. Ukrašen izveden točkicom – radlom po ivici grebena.

Muzej u Doboju, inv. br. 4964; **Tab. I/9.**

Mjesto nalaza: Dobraj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

17. Fragment usnika od kamiša. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje. Ukrašen izveden točkicom – radlom ispod oboda.

Muzej u Doboju, inv. br. 4970; **Tab. I/4.**

Mjesto nalaza: Dobraj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

18. Fragment usnika od kamiša. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje. Ukras izveden točkićem – radlom ispod oboda usnika, dok su ostali ornamenti rađeni u tehnici duboreza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4968; **Tab. I/8.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

19. Fragment recipijenta lule, zvjezdolikog oblika. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 4962; **Tab. I/11.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

19. Fragment tuljca s zadebljanim usnikom i urezanim linijama. Rađena je od prečišćene, kvalitetne gline, bijele boje. Površina uglačana. Ukras izveden točkićem – radlom ispod proširenog oboda. Nedostaje recipijent.

Muzej u Doboju, inv. br. 2230; **Tab. II/26.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 18. vijek

20. Fragment tuljca i recipijenta. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 4965; **Tab. II/2.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

21. Fragment tuljca s blago proširenim obodom. Rađena je od prečišćene gline, oker boje i uglačane površine.

Muzej u Doboju, inv. br. 4972; **Tab. II/44.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 18. vijek

22. Fragment tuljca s profilisanim obodom. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje, sa tragovima premaza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4724; **Tab. II/40.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 18-19. vijek

23. Fragment tuljca s profilisanim obodom. Rađena je od prečišćene gline, svijetlo-crvene boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 4963; **Tab. I/7.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

24. Fragment recipijenta s očuvanim grebenom. Rađena je od prečišćene gline, svijetlocrvene boje.
 Muzej u Doboju, inv. br. 5349; **Tab. II/30.**
Mjesto nalaza: Skugrić, Modriča
Datovanje: 19. vijek
25. Lula zvonkolikog recipijenta i kratkog tuljca. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje. Ukras izveden točkicom – radlom ispod oboda tuljca.
 Muzej u Doboju, inv. br. 4959; **Tab. I/1.**
Mjesto nalaza: Dobož-Čaršija
Datovanje: 19. vijek
26. Lula loptastog recipijenta u obliku školjke, kratkog tuljca, koji je postavljen pod ostrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, bijele boje pečenja. Vrh tuljca prstenasto profilisan.
 Muzej u Doboju, inv. br. 4981; **Tab. I/17.**
Mjesto nalaza: Derventa
Datovanje: 17-18. vijek
27. Fragment lule s očuvanim dijelom tuljca i loptastim recipijentom. Rađena je od prečišćene gline sa glazurom ljubičaste boje. Ukras izveden točkicom – radlom po ivici grebena.
 Muzej u Doboju, inv. br. 2236; **Tab. I/22.**
Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava
Datovanje: 18-19. vijek
28. Fragment lule s plitkim bikoničnim recipijentom. Tuljac je oštećen. Rađena od prečišćene gline, bež boje. Bogato dekorisana lula u tehnici urezivanja i žigosanja.
 Muzej u Doboju, inv. br. 4763; **Tab. I/14.**
Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava
Datovanje: 18. vijek
29. Fragment lule s zaobljenim dnom i kratkim tuljce. Obod tuljca prstenasto proširen, zvjezdolikog presjeka. Rađena od prečišćene gline, svijetlocrvene boje sa tragovima crvenog premaza.
 Muzej u Doboju, inv. br. 2231; **Tab. II/28.**
Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava
Datovanje: 19. vijek
30. Lula s narebrenim recipijentom i kratkim tuljcem koji je postavljen pod ostrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja sa tragovima premaza. Prstenasto proširen obod, zvjezdolikog presjeka.

Muzej u Doboju, inv. br. 4960; **Tab. II/34.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

31. Lula loptastog recipijenta s kratkim tuljcem. Rađena je od prečišćene gline, bijele boje. Bogato dekorisana floralnim motivima u tehnici urezivanja i žigosanja.

Muzej u Doboju, inv. br. 5397; **Tab. II/46.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 17-18. vijek

32. Lula s narebrenim recipijentom i fragmentovanim tuljcem. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja sa tragovima premaza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4973; **Tab. II/32.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 19. vijek

33. Lula s zaobljenim dnom i cilindričnim recipijentom. Tuljac je kratak i postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Ukrašen na čašici u vidu stilizovanih cvjetova (?) rađen u tehnici urezivanja i žigosanja. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 4979; **Tab. I/19.**

Mjesto nalaza: Derventa

Datovanje: 18-19. vijek

34. Fragment profilisanog tuljca. Ukrašen izveden točkićem – radlom ispod oboda i prstena tulca. Rađena je od prečišćene gline, bijele boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 5398; **Tab. II/31.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 17-18. vijek

35. Fragment čašice lule, bogato dekorisan. Rađena je od prečišćene gline, tamnosive boje.

Muzej u Doboju, inv. br. 2233; **Tab. II/36.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 18. vijek

36. Fragment lule loptastog recipijenta. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja. Ukrašen izveden točkićem – radlom po čašici i žigosanim motivima ispod oboda recipijenta. Na čašici kružna perforacija izvedena prije pečenja.

Muzej u Doboju, inv. br. 4958; **Tab. I/21.**

Mjesto nalaza: Doboj-Čaršija

Datovanje: 19. vijek

37. Fragment lule s zaobljenim dnom i kratkim tuljce. Rađena je od prečišćene gline, svijetlocrvene boje pečenja. Ukrašen izveden točkicom – radlom po površini recipijenta i ispod oboda tuljca.

Muzej u Doboju, inv. br. 2233; **Tab. II/43.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 18-19. vijek

38. Lula s zaobljenim dnom i narebrenim recipijentom. Tuljac je kratak sa prstenastim proširenjem na obodu, zvjezdolikog presjeka. Rađena je od prečišćene gline, svijetlocrvene boje pečenja sa tragovima crvenog premaza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4731; **Tab. I/16.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 19. vijek

39. Lula s zaobljenim dnom i narebrenim recipijentom. Rađena je od prečišćene gline, svijetlocrvene boje pečenja sa tragovima crvenog premaza.

Muzej u Doboju, inv. br. 4974; **Tab. II/45.**

Mjesto nalaza: Dobor

Datovanje: 18-19. vijek

40. Lula s školjkastom bazom i cilindričnim recipijentom. Rađena je od prečišćene gline, tamnosmeđe boje sa modelovanim pečatim poljem na tuljcu. Očuvana oznaka može se čitati kao HÖNIG s W. SCHEMNIT.

Muzej u Doboju, inv. br. 2235; **Tab. I/20.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 1830-1850.

41. Mala lula s školjkastom čašicom. Rađena je od prečišćene gline, narandžaste boje sa modelovanim kružnim pečatim poljem na tuljcu. Pečat najvjerojatnije u obliku stilizovanog ljljana.

Muzej u Doboju, inv. br. 2234; **Tab. I/25.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 1830-1850.

42. Lula s cilindričnim recipijentom i prstenastim proširenjem na tuljcu. Rađena je od prečišćene gline, narandžaste boje, sa modelovanim pečatim poljem na tuljcu. Očuvana oznaka može se čitati kao ANTON PARTSCH

Muzej u Doboju, inv. br. 2232; **Tab. II/41.**

Mjesto nalaza: Dobojska tvrđava

Datovanje: 1830-1850.

43. Lula cilindričnog oboda i zaobljenog dna s kratkim tuljcem koji je postavljen pod oštrim uglom u odnosu na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, bijele boje. Čašica i tuljac bogato dekorisani floralnim motivima u tehnici otiskivanja u kalupu.

Muzej u Doboju, inv. br. 5978; **Tab. I/10.**

Mjesto nalaza: Derventa

Datovanje: 18. vijeka

44. Lula s pločastom, narebrenom bazom i kružnim recipijentom. Floralni motivi urezani na recipijent. Rađena je od prečišćene gline, tamnocrvene boje pečenja.

Muzej u Doboju, neinventarisano; **Tab. I/6.**

Mjesto nalaza: Doboj

Datovanje: 19. vijeka

BIBLIOGRAFIJA

- **Bekić, L.** 2010. A Brief Introduction to Clay Pipe Finds in Croatia With Special Attention to Local Pipes Found at Fort Čanjevo in The Kalnik Hills, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, Vol. 3: 1-7.
- **Bekić, L.** 1999-2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XXXII-XXXIII*: 249-279.
- **Bielich, M., Čurný, M.** 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. In: *Studies in Post-Medieval Archaeology*, Prague, Archaia: 337-362.
- **Bikić, V.** 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, Vol. 5: 1-8.
- **Bikić, V.** 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Arheološki Institut, Posebna izdanja 39. Beograd.
- **Bojanovski, I.** 1981. Dobar u Usori (sjeverna Bosna) (Rezultati arheoloških istraživanja 1969-1973), *Naše starine*, XIV-XV: 11-38.
- **Brković, D., Petričević, D.** 2013. *Lule i počeci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, Muzej Cetinske krajine, Sinj.
- **Brusić, Z.** 1986/87. Dio tereta s lađe iz 17. stoleća potonule kod otoka Bisage u Kornatskom arhipelagu. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26: 473-490.
- **Costea, I., Stănică, A., Ignat, A.** 2007. Pipe de lut descoperite la Babadag, *Peuce* 5: 335- 348.
- **Фотић, А.** 2011. The Interduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 64 (1): 89 – 100.
- **Фотић, А.** 2005. *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Clio. Beograd: 261-301.

- Gaál A. 2004. Hódoltságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 36: 259–296.
- Гачић, Д. 2011. Луле из музејских збирки Србије, Музеј града Новог Сада.
- Гачић, Д. 2010. Случајни налази глинених лула из Музеја града Новог Сада, Годишњак Музеја града Новог Сада 3-4: 94-112.
- Гачић, Д. 2008. Глинене луле са Петроварадинске тврђаве, Зборник Музеја примењене уметности 4/5: 7-18.
- Gelichi, S. 2014. Stari Bar in Epoca Ottomana, In: *Bere e fumare ai confini dell'impero. Caffè e tabacco a Stari Bar*, (ed.) Gelichi S., Sabbionesi L, Firenze: 7-16.
- Gusar, K. 2008. Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru, *Pril. Inst. Arheol. Zagrebu*, 25: 135-154.
- Јанковић, Ђ. 1995. Западна Усора у средњем веку, **Значења** 21: 203-212.
- Јашаревић, А. 2015. Тврђаве на Босни, Музеј у Добоју.
- Кајмаковић, З. 1964. Stari grad Doboј, *Naše starine* IX: 43-61.
- Kovács, G. 2004. Cseréppipák a 17-18. századból, *Budapest Regisegei* XXXVIII: 121-131.
- Kovács, G. 2006. Hódoltság kori leletgyűttes Baja belvárosából, *Communicatioes Archaeologicae Hungariae* 2006: 275-295.
- Копецзны, З. , Динца, Р. 2012. Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara, *Ziridava Studia Archaeologica* 26/1: 167-190.
- Креševljaković, Н. , Каpidžić, Н. 1957. Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku iz početka XIX vijeka. *Naše starine* IV: 205-212.
- Креševljaković, Н. 1953. Stari bosanski gradovi. *Naše starine* I: 7-45.
- Mazalić, Đ. 1958. Vinac i Doboј. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIII: 233-240.
- Milošević, N. , Topić, N. 2012. Nalazi keramičkih lula s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela i Posat od Ploča u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta* 39: 257-271.
- Milošević, N. , Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta* 38: 297-327.
- Popović, M. 2012. *Maglički zamak*, Arheološki institut u Beogradu.
- Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and the Athenian Agora, *Hesperia* 54: 149-203.
- Simpson, J. St 2008. Late Ottoman pipes from Jerusalem, in: *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, Volume V (ed.) Prag, K., Oxford: 433-446.
- Stančeva, M. 1975/76. О производњи керамичких лула у Бугарској. *Zbornik MPU*, 19-20: 129-138.

- **Truhelka, Ć.** 1904. *Naši gradovi*. Sarajevo.
- **Видосављевић, В.** 2011. Збирка турских лула Музеја “Рас” у Новом Пазару, *Новопазарски зборник* 34: 93-112.
- **Vincenz, A.** 2014. Marks on the Pipes, U: *Bere e fumare ai confini dell'impero. Caffè e tabacco a Stari Bar*, (ed.) Gelichi S. , Sabbionesi L, Firenze: 71-87.
- **Vučković, P.** 1972. “Gradina” Doboј-srednjovekovno utvrđenje. *Arheološki pre-gled* 14: 129.
- **Čar-Drnda, H.** 2005. *Sidžil Tešanjskog kadiluka: (1740-1752)*, Oriјentalni institut, Sarajevo.
- **Šiša-Vivek, M. , Filipец, K.** 2014. Keramičke lule s lokaliteta Zolјani- Čemešac I, *Opusc. archaeol.* 37/38: 301-333.

Aleksandar Jašarević

*Clay tobacco pipes from archaeological collection of the Museum in Doboj***Summary**

The article deals with finds of clay tobacco pipes from the archaeological collection of the Museum in Doboj. Clay pipes belong to a group of Modern Age archaeological finds that until recently received little attention in southeast Europe, which is why this type of material has been almost entirely neglected in Bosnia and Herzegovina. In archaeological excavations pipes were mostly discovered in the upper layers, which are often destroyed by continuous living, which is why in most cases it is impossible to place them within their original archaeological context. Most finds of clay pipes from Doboj Museum belong to the turkish type, rich in shapes and diversely decorated. Only three ceramic pipes can be classified as Mediterranean types from the Habsburg workshop.

The rise of smoking in Bosnia is associated with period of Ottoman occupation, so it is not surprising that the majority of clay tobacco pipes belongs to the turkish type. Pipes of the eastern type were made in a two-part mold which was made of wood at first, or soft stone, then later metal molds appear. The decoration on the pipes was etched into the mold or later added after demolding. The pipes of the Turkish type are usually richly decorated, with a prominently decorative function in addition to the utilitarian one. The most important manufacture centres of the pipes of the Turkish type are located in Turkey, Greece and Bulgaria, but there were plenty of local producers which supply local community in wide area of the Ottoman Empire. Clay pipes of the Mediterranean type were produced also in the territory of former Habsburg Monarchy, and are consequently called pipes of the Austro-Hungarian type. The Austro-Hungarian pipes have stamps of the following workshops: HÖNIG from Schemnitz and ANTON PARTSCH from Theresienfeld. The finds of turkish pipes can be dated from late 17. century to the late 19 century. The presence of these finds is not very surprising as smoking and drinking coffee was one of the long tradition of enjoyment in the Ottoman empire.